

VITENDA WILI - FANI YA FASIHI SIMULIZI

Muhammed S. Khatibu

Utangulizi

Fasihi simulizi ni sanaa kama zilivyo sanaa nyingine kama vile ufinyanzi, usukaji, uchoraji na upigaji wa ala za muziki. Ni sanaa ambayo yatokana na ubunifu wa uwezo wa mwanadamu. Katika kubuni huko na kutoa kitu kizuri hutumika vifaa mbalimbali wakati msanii atakapotoa lie alitakalo (ujumbe) ambalo labda lilikuwa linamkereketa moyoni mwake. Kwa wafinyanzi hutumia udongo maji na nyenzo nyingine, Wachoraji hutumia rangi na burashi, Wasukaji hutumia kili, rangi, shazia na kadha wa kadha. Hali kadhalika wachongaji wa vinyago hutumia mti, patasi, msasa na kadhalika.

Msanii wa Fasihi simulizi naye ana zana zake azitumiazo. Ni uhodari wa maneno yaliyopangiliwa kwa utaratibu ambao huleta mguso na mnaso kwa msikilizaji. Lugha iliyojaa usanifu, urazini na umahiri huwa ndicho chombo maridhawa cha Fasihi Simulizi kitumikacho kutoa ujumbe wa fanani.

Fasihi simulizi yaoanisha sanaa na maudhui. Umbo la ndani la fani - falsafa, ujumbe, hisi, maoni au funzo; kwa fasihi simulizi iliyokamilika lazima liende sambamba katika uzito mmoja na umbo la nje - taswira, tashbiha, mtindo, na utanashati kemkem wa lugha. Hivyo Fasihi Simulizi ni sanaa kamilifu kama itatumiwa kwa kufuata miko na taratibu zake.

Fani hii ambayo ina uwezo wa kuona, kutafsiri, kuhakiki maisha ya mtu na mazingira yake huibukaibuka siku hata siku na kupata masikani yake ya hifadhi katika bongo za watu na ambazo hutolewa yakiwa kama macheuo kutoka katika vinywa na ndimi za watu waliotizetiri. Muundo wa kipengele cha Fasihi Simulizi, utumiaji wa lugha yenyewe, hali ya kusimuliwa, fanani kuwa ana kwa ana na wasikizi, fursa na uwezo wa kuhakiki kipengele hicho - huhitimisha na kuhalalisha kuwa kazi fulani ni Fasihi Simulizi.

Fasihi Simulizi ni chombo adhimu cha mawasiliano kufuatana na amali, matakwa na itikadi ya jamii. Hivyo, huhifadhi, hubeba na kurithisha dhuriya moja hadi nyingine kwa kutumia fanani wake. Fasihi simulizi haimo katika ombwe, hivyo lazima, yafuata mwelekeo kwa jamii ikiwa ni dira ya maisha, Fasihi Simulizi hufunza, huadibu, huonya na kutatua matatizo ya jamii kadiri takavyotumikishwa na jamii yenyewe. Fasihi simulizi ni ya aushi - humpokea mwana anapozaliwa, ikamwengaenga, kumbebeja na kumkuza hadi mauti.

Usanifu wa vitendawili

Vitendawili ambavyo vimejaa Afrika na ni sanaa pevu sana vina usanii wa hali ya juu sana. Umuhimu ambao umejitamba tokea katika sanaa, hadi katika maudhui yenyewe. Usanii ni ule ujuzi wa uwezo wa kueleza au kutoa jambo kwa ufundi wa kuvutia. Hali kama hiyo hutokana na ujuzi mkubwa wa lugha. Bila shaka kwa mwenye lugha yake anaweza kuwa anajua maana ya kila neno, akatambua sarufi ya lugha yake tokea utandu hadi ukoko na kuelewa vyema vipengele vyote vya lugha: misemo toshbiha na kadha wa kadha lakini akashindwa kupata undani wa neno hilo. Hapo nionavyo mimi ndipo penye usanii wa aina moja kiumbuji.

Usanii pia upo katika maudhui ambayo mara nyingi hujificha. Yaweza kuwa kitendawili kimetegwa sana kikategeka, kimefumbwa kikafumbika. Kitendawili hicho kama umekitambua mwenyewe au kuambiwa maana yake lakini kupa undani wake ambao si rahisi kuupata. Humo huweza kuwemo falsafa kubwa sana iliyojizika katika kina kirefu cha maudhui. Unaweza kuambiwa kuwa kitendawili fulani kina kejeli, kina kashifa, kinaadibu au kusuta jambo fulani bila ya wewe mteguaji kuwa na taswira na ukweli huo. Kwa mfano kitendawili kifuatacho naona kina dhana iliyofumbwa. "Mwaarabu wangu nimemtupa biwini" au "Mzungu katupwa jalalani".

Jawabu la kitendawili hiki ni machicha ya nazi ambayo bila ya shaka baada ya kuchujwa hutupwa jaani. Kwa mawazo ya kweli ni kuwa ingawa ni kitendawili kama vilivyo vitendawili vingine lakini uzito wa fumba hilo ambalo ni la dharau na kejeli umefichwa sana. Kwani twajua kuwa Tanzania imetawaliwa na tawala mbalimbali za kigeni miongoni mwa hizo ni za Kiarabu na Kizungu. Kwa kasumba ya kutawaliwa na hata malemazo na woga wa tawala hizo, kabila mbili hizi zilikuwa zikiheshimiwa na kuthaminiwa sana na watu wa nchi hizi. Lakini pia papo hapo palikuwa na wengine kadha waliokuwa wakichukiwa na tawala hizo na watawala wakichukiwa pia na raia. Lakini haikuwa rahisi kuonyesha uchukivu huo au dharau kwao. Hivyo basi, kwa kutumia kitendawili hiki, dharau na kejeli kwa Waarabuu na Wazungu zikawa zinapitishwa kwa mafumbo. Juu ya hayo hata Mwarabu au Mzungu mwenyewe anaweza kukitumia kitendawili hiki bila ya kuiona dharau hiyo kwake. Dhana hiyo ya dharau imetanda katika kitendawili kizima. Kwanza hilo jaa au biwi ni pahala pachafu ambapo kila kioza hupata masikani yake hapo. Ile hali ya kutupwa nayo hudhihirisha kutotakiwa na kutothaminiwa. Na la mwisho, kielelezo cha jawabu lake kwa ni machicha yaonyesha hali ya kwisha au kutofaa tena kwa matumizi.

Kwa hali hiyo, usanii; haupo tu katika utaratibu wa lugha bali pia upo katika maudhui yenyewe ambayo mara nyingi hujificha katika hali ya fumbo la hicho kitendawili chenyewe. Hebu tuvichunguze vitendawili hivi viwili vifuatavyo:

- (i) Kitantalizi atambuaye nitampa hirizi.
- (ii) Mane mane mpaka Unguja.

Kitendawili cha kwanza usanii mkubwa upo katika utata wake. Kwani kitendawili kizima kimefumbwa kwa neno la kwanza "kitantalizi". Maana ya neno kitantalizi ni kitata kilichofumbata kitu cha thamani sana. Kitu hicho ambacho utatakiwa ukiaguwe kwa mujibu wa kitendawili hiki lazima kiwe kitu chenye tija na faida kubwa sana. Baada ya kupata dhana hiyo ya kilichofumba ni kitata na kilichofumbatwa ni kitu adhimu, hapo hapo anayetegewa anaahidiwa kitu cha kupewa kama atamudu kuagua. Mtegeaji anakufafanulia kuwa kitu hicho ni hirizi. Kwa kuwa vitendawili hufuatana na mazingira ya watu pamoja na silka, tamaduni na itikadi zao, si rahisi kupata uzitowa maana au dhana ya picha za maneno haya yaliyotumiwa kama mtu hana asili ya pahala hapo.

Kitendawili hiki kinatokea Mafia. Hivyo, ile zawadi ya hirizi, ni tunu kubwa. Hirizi ikiambatana na ushirikina inasadikiwa na kuaminiwa kuwa ni kago kubwa la kulinda afya ya mtu, kumpa uhai mrefu na kumuepusha na taabu za hasidi. Kwa matumizi ya neno hirizi, yaonyesha kuwa sanaa imefaulu kiasi fulani katika kutoa picha ambayo itampa shauku, hamu na hawa anayetegewa kuchemsha bongo lake iligie na apate hiyo hirizi aliyoahidiwa.

Usanii upo kwenye matumizi ya maneno muhimu mawili - *kitantalizi* na *hirizi* - sio kwa kuwa yana mapigo tu ya kishairi ambayo nayo yana uzito wake bali hutoa dhana au maana ya undani kabisa bila ya kutaka maelezo marefu. ile hali ya utata na ufumbaji pamoja na uzito wa thamani wa kile kitu kilichofumbatwa, kinasawirishwa kwa neno moja tu nalo ni kitantalizi. Na ile hali ya kuthaminiwa kwa kinga au kago ya mwenye kutambua pamoja na kushawishiwa anayetegewa ili apaniye kujaribu kutoa jawabu sahihi inachorwa kwa neno moja tu, nalo ni hirizi.

Kimaudhui usanifu haukujiacha. Kwa kuwa jawabu lake ni mimba, anayetegewa yampasa kuzama katika mawazo mazito akihusisha vitu mbalimbali vya thamani ambavyo vitakuwa katika kitu kama kitata kilichofumbata kitu chenye thamani kubwa katika maisha. Kwa kufanya hivyo, mawazo ya mtegeaji yatakuwa yakichemka kujaribu kufafanua maumbile yake yalivyo akihusisha na mazingira yake, bila ya shaka kwa hali hiyo ya majaribu ya pata potea ataweza kufanikiwa. Na hata kama hatafanikiwa, uchemkaji kwa bongo lake katika kutafuta vitu vyenye usawia huo utapanua mawazo yake. Mawazo yangu kwa hivyo, usanifu ulioko katika kulitega fumbo hili la kitendawili ni wa kifalsafa kwa kiasi kikubwa.

(ii) Manemane mpaka Unguja

Nionavyo mimi lugha iliyotumika katika kukiunda kitendawili hiki ni nyepesi mno. Haina mnato wala mvuto. Uzito wake unaweza kuwepo katika kutafuta kitu hiki chenye vitu vinne ambavyo vitaweza ama kukucheleza hadi Unguja au kukupaisha. Kwani Mafia na Unguja zimetengwa na bahari hivyo lazima kitu hicho kiweze kufika huko.

Kwa sababu hiyo naona usanifu wake ni wa juu. Mtegewaji katika kufikiria kitu chenye uwezo huo wa kucheleza au kurusha itambidi ahusishe mambo kemkem. Bila ya shaka ataanza na ngalawa, jahazi, mtumbwi au mali. Pia atajaribu kuhusisha na ndege ipaayo lakini vyote havina vitu vinne ambavyo kama miguu au magurudumu miti, wanyama, vifaa vya matumizi nyumbani na mambo ambayo kwa jamii huwa ni yenye uwezo wa kupaa au kuelea. Kwa kufanya hivyo mawazo yake yatakuwa, yakizama katika vitu kadha vyenye kuleta dhana hiyo.

Kwa kuwa jawabu lake ni 'Matendegu ya ki tanda' kama mtu ataagua atakuwa ametumia kipawa chake cha kufikiri vyema. Dhana ya 'Matendegu ya kitanda' inatokana na ukweli kwamba kitanda humweleka mtu anapotaka kulala au anapotaka tu kujinyoosha kwa kupumzika. Kwa kuwa juu ya kitanda ndipo usingizi humpamba na katika ndoto humfikisha pahala mbali kabisa ambapo kwa kawaida ni vigumu mtu kufika. Au hata kwa mawazo tu, kwa kukaa juu ya kitanda, mawazo yanaweza kufika pahala ambapo kwa kweli usiweze kufika. Hivyo sifa ya kitanda ni kule kumwegesha mtu, kikamlaza fofofu, kikamchukua kinjozi na kiruya kumvusha milima, mbuga, mito, maziwa na bahari. Kwa tafsiri sisisi, ndoto ya mtu aliyelala juu ya kitanda ambacho kina matendegu mane kitaweza hata kumfikisha Unguja na kumrejsha pia. Ambapo kwa hali ya kweli ya kimachomacho mtu atahitajika kutafuta chelezo kama jahazi, meli au ndege irukayo.

Usanii wa kitendawili cha pili naona umo zaidi katika uzito wa kufumba kitendawili chenye kuliko katika utumiaji wa maneno yenye kuleta picha au mvuto.

Kwa kuwa Fasihi Simulizi ni aina moja ya sanaa na desturi ya sanaa ni kutoa mvuto wa nje na wa ndani lazima itajipambanua pakubwa na lugha ya mazungumzo. Fasihi Simulizi hutumia picha mbalimbali katika kuipamba lugha yake ili iteke hamu na shauku ya Msikilizaji au mtazamaji ili ujumbe unaohusika ufanikishwe katika kumfikia yule anayekusudiwa.

Vitendawili kwa kawaida vina hulka ya kipekee ambayo hujipambanua na lugha ya kawaida. Yote yale yaliyomo katika vitendawili hujihusisha zaidi katika silka, itikadi, kitamaduni, uchumi, siasa na uhusiano kwa matabaka ya jamii. Ingawa mara nyingi vitendawili huwa vinahusisha mambo takribani ya namna moja yale yawapayo hisi na michomo jamii, si rahisi mtu ambaye hakulelewa au kutambua jamii hiyo ya kitendawili kilikotoka kuweza kutambua au kutegua maana ya kitendawili fulani. Kwa hivyo, ni dhahiri kuwa usanifu wa vitendawili utategemea zaidi sanaa ya watu wa jamii fulani ambayo vitendawili hivyo ndimo vilimotungwa kwa ajili ya watu wa jamii hiyo tu.

Maudhui

Kwa usanii mkubwa wa kufumba, vitendawili vyote huwa na lengo maalum katika kuvitega. Vitendawili, mara kwa mara huwa na dhima kubwa katika kukomaza fikira na falsafa pamoja na kuburudisha na kuliwaza. Vitendawili hufunza vijana bongo zao

ili ziwe stadi, wawe na busara, mahiri na razin katika kupambana na harakati za maisha wakati watakapokuwa wakubwa. Vijana hupewa mbinu za kupambanua mambo ya maisha halisi yalivyo. Hupewa nyenzo za kujenga moyo wa kishujaa na ari ya kujivunia silika na itikadi za jamii. Hutaalamishwa na kushirikishwa katika shughuli zote za jamii. Pia kwa kuwa vitendawili huhusishwa na maumbile ya jamii, vijana huandaliwa katika kujua mazingira yake vilivyo, ajue aina ya mimea, maajabu au miujiza kwa mfano mwezi, jua au nyota. Pia vitendawili hutumiwa kutoa mafunzo ya adabu za nyumba katika kuwaandaa vijana wawe waume au wake bora watakapopata vimo vyao na kuendesha nyumba zao na watoto wao.

Vitendawili pia hutumika katika kujenga ari, ya kushindana na kuzoesha vijana wawe wepesi wa kufikiri, kuamua na kutoa jawabu maridhawa. Vingine hutumiwa kama vichekesho, kebehi au vitisho kwa vijana. Kuna vitendawili vinavyotoa siri za jamii na vipo vingine vitoavyo mafunzo ya dini au itikadi ya jamii.

Mifano michache ifuatayo itathibitisha baadhi ya maudhui ya jamii yatolewayo kwa njia ya vitendawili.

- (1) (i) Cheupe, chekundu, cheusi (Zambarau).
- (ii) Ukiona 'Njigi' utadhani 'njege' na unapona Njege utafikiri 'Njigi' (Maziwa na tui la nazi).

Vitendawili hivi vinawashawishi vijana wawe na kipawa cha kuzichungua rangi zilivyo katika mazingira yao na pia kuzitofautisha.

- (2) (i) Ana mali nguo havai (kinu).
- (ii) Kusuka nasuka mwenyewe nakaa chini (boga).

Vitendawili hivi vinafunza watu wapende kujiangalia, kujiruzukua na kujimiliki. Yaani waache tabia ya kujihini na kuwa wabahili.

- (3) (i) Maiti wanasema bali waliomchukua wamenyamaza kimya (Chungu na mafiga).
- (ii) Mwanangu amekufa, akarudi (Kutoa nywele baada ya k unyolewa).

Vitendawili hivi hutoa tisho kwa watoto.

- (4) (i) Shiti sheta fedha albahari (Nazi kumbi, fuu, nazi, maji).
- (ii) Afukwafu afukwani (Mashua na tanga).

Vitendawili hivi ni tata sana hivyo lazima vijana wazame sana katika kuwaza na kufikiri ndipo waweze kutambua.

- (5) (i) Yeye anatuona sisi hatumwoni (Mungu)
(ii) Kitendawili changu cha ajabu kina matone ya dhahabu (Quran).

Vitendawili hivi vinatoa itikadi ya dini ya (Uisilamu).

Sanaa

Vitendawili vya Kiswahili vina utanashati mkubwa wa lugha. Vina utajiri wa tamathali za usemi kuliyotawala vitendawili vingi sana.

- (1) **Miliolio**
(i) pakacha tii (Ugonjwa wa matende).
(ii) Ba funua ba funika (Unyayo wakati wa kwenda).
(iii) Dii! Halina mshindo (Difu).
(iv) Parr! Mpaka Makka (Utelezi).
- (2) **Ushairi (mapigo)**
(i) Mchana "UU" na usiku "UU" (Mvinje)
(iii) Kitantalaba kunuka uvumba kina mali haba (Komamanga)
(iii) Futi kafutika futi, futi kafutika futi (Nazi - kumbi, fuu, nazi, maji)
- (3) **Tashihisi**
(i) Poo mbili zavuka mto (Macho).
(ii) Po pote niendapo anifuata (Kivuli).
- (4) **Dhihaka**
(i) Kitu kidogo kimemtoa Mfalme kitini (Haja ndogo).
(ii) Mama mtu mweusi watoto wekundu (Pilipili).
- Vichekesho**
- (5) Nimemwona bi kizee amejitwika machicha (Mvi).
- (6) **Utatanishi**
(i) Katupa mtoto kaacha mbeleko (Nyonyo)
(ii) Inachurura, inaganda. (Asali).

Adui mpenzi. (Moto).

- (8) **Sitiari**
(i) Samaki wangu anaelea kimgongomgongo (Merikebu).
(ii) Kuku mweupe hufanya harusi (Chumvi na umuhimu wake).

- (9) **Umaradufu**
 (i) Huku fungu huku fungu katikati bahari (Nazi).
 (ii) Mama kazaa mtoto na mtoto kazaa mtoto na mtoto (Kuku na Yai).
- (10) **Matumizi ya neno moja.**
 (i) Nimekikalia (kiti).
 (ii) Hauonekani (Upepo).
 (iii) Hayahesabiki (Majani).
- (11) **Lugha ya Mkatokato**
 (i) Ananiangalia, hali, hatembe, hacheke, hasemi (Picha)
 (ii) Anakwenda, anadeka, anaaruka, (Ng'ombe aendevyo)
 (iii) Subiri, ningoje! (Mwiba)
- (2) **Matumizi ya picha kwa kutumia miti, viungo vya mwili na wanyama**
 (i) Kuku wangu katagia mibani (Nanasi)
 (ii) Pana ng'ombe miongoni mwa kundi la ndama (Mwezi na nyota).
 (iii) Mti mmoja una matawi saba, mane mabichi, mawili makavu, moja lina wazimu. (Ng'ombe: miguu minne - matawi mabichi; pembe mbili - matawi makavu; mkia mmoja (tawi lenye wazimu).
 (iv) Mnazi wangu uko mrima lakini nanywa madafu hapa (Mvua)
 (iv) Ngozi ndani nyama nje (Firigisi ya kuku)
 (v) Mzazi ana miguu bali mzaliwa hanayo. (Kuku na yai). ..
- (13) **Kinyume (Tabaini)**
 (i) Mkubwa ananiamkia mdogo haniamkii (kunde kavu na mbichi)
 (ii) Futi kafunika futi kafunua (nazi - kumbi, fuu, nazi, maji)
 (iii) Yeye anatuona sisi hatumwoni (Mungu)
- (14) **Tashititi, kejeli**
 (i) Uzi mwembamba umefunga dume kubwa (Usingizini)
 (ii) Upara wa Mwarabu unafuka moshi (Chai ya maziwa)

Vielelezo hivyo kadha vyathibitisha kuwa vitendawili vyetu vingi tuitumiavyo huwa ni dafina ya kutosha ya tamathali za usemi. Hivyo kwa usanii huo ambao kabisa wajipambanua na lugha ya mazungumzo husaidia sana kutoa mwito kwa wanaotegewa kuwapa mtiririko wa maudhui yaliyofumbwa. Sio mboni za watu wengi wawezao

kuyaona na kuyathamini haya yaelezwayo kwa kutumia vipengele kadhaa vya umbuji wa lugha ya Kiswahili.

Mazingira

Vitendawili vikiwa moja ya tanzu za Fasihi Simulizi hutegemea mazingira maalum yenye kuitumia. Mara nyingi vitendawili hutolewa kwa watoto wadogo nyakati za jioni baada ya kula. Pia huwa kuna watoaji maalum kama ni wazee ama watoto wenyewe chini ya uangalizi wa wazee. Huwepo msimulizi mkuu na washiriki wengine. Kwa kukabiliana ana kwa ana, kutega na kutegua, huwapa usanii wa kipekee ambao hutofautiana na lugha ya mazungumzo. Washindwao kutegua vitendawili, hutoa 'mji'. Mtegaji huenda kutalii na kuzuri, arejeapo na zawadi kemkem na kuelezea hali na uzuri wa safari yake na mji aliokwenda kufikia kilele cha usanii wa vitendawili. Safari hizi za ughaibuni huwa za kidhahania na kimawazoni, hukupamba kikao cha utoaji vitendawili, ikashawishi na kuamsha hamu. Kimazingira nionavyo ina nafasi yake ya usanifu katika tanzu hii iliyoendelea na kuenea sehemu kubwa ya Afrika.

Vielezeo hivyo vilivyotolewa vinadhihirisha ukweli kuwa usanii wa Fasihi Simulizi upo na unajipambanua dhahiri na lugha ya kawaida. Haya hutokea katika tanzu zote za Fasihi Simulizi tukiachilia mbali hivyo vitendawili ambavyo vimewakilisha tu ukweli huo kutoka tanzu moja ya hizo.

Vitendawili vya Kiswahili ambavyo ni hazina kubwa katika Fasihi Simulizi yetu ni sanaa muhimu sana. Ni moja ya majohari yetu ya kujengea na kuendeleza utamaduni wa Tanzania ambao kwa muda mrefu umekuwa ukifishwa na fasihi za kigeni tangu enzi za ukoloni. Vitendawili, nikiungama, naona vina nafasi yake kubwa katika kuhusisha Fasihi Simulizi ya Kiswahili hasa kwa vile maudhui na mafundisho yake yalivyo na yanavyochorwa kwa usanifu uliokamilika na kwa uzito wa haja.

Marejeo

Ruth Finnegan; *Oral Literature in Africa*.

H.E. Lambert; *Some Riddles from Kenya Coast*.

Shaaban S. Farsi; *Swahili Sayings - 2*.

Ngole & Sengo; *Fasihi Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili 1*

(Makala haya yalitolewa kwa mara ya kwanza katika *MULIKA* Na. 13, Septemba, 1978)